

IDEOLOGIE EN HERVORMINGEN IN DE SOVJET-UNIE

Ruud Knaack*

In het Marxisme wordt traditioneel grote aandacht geschonken aan de rol die wetenschap en ideologie spelen bij maatschappijveranderingen. Dat geldt met name voor veranderingen in kapitalistische landen. De politieke economie van het kapitalisme bestudeert de sociale wetmatigheden in het productieproces en de wijze waarop de fundamentele tegenstellingen (contradicties) in het kapitalisme kunnen worden opgelost. De rol van de politieke economie van het socialisme is daarentegen minder duidelijk. Ervan uitgaande dat in het socialisme geen contradicties voorkomen, wordt in het Marxisme soms aangenomen dat de rol van de politieke economie in het socialisme is uitgespeeld en dat daarin nog slechts ruimte is voor theorieën over de rationele organisatie van de productiekrachten (Brus, 1973, blz. 79 e.v.).

Bovenstaande gedachtengang is typerend voor het orthodoxe Marxisme-Leninisme, zoals dat onder andere is verwoord in Stalin's geschrift 'Economische problemen van het socialisme in de USSR' en in diverse officiële Sovjet tekstboeken van de politieke economie. Hierin wordt aangenomen dat met de collectivisatie van de landbouw de laatste hindernis voor de opbouw van een socialistische maatschappij is weggenomen. Vanaf dat moment worden 'economische hervormingen' begrepen als transformaties in de richting van het (Stalinistische) ideaalmodel van een communistische maatschappij. Hierbij valt te denken aan de transformatie van coöperatieve boerderijen in staatsboerderijen, de afschaffing van de privé-stukjes grond, de afschaffing van waarde relaties tussen de bedrijven en de vervanging daarvan door planinstructies en een terugdringing van de particuliere consumptie ('individueel inkomen') ten gunste van de overheidsconsumptie ('maatschappelijk inkomen') (Knaack, 1980, blz. 394-397).

* Universitair hoofddocent bij de vakgroep micro-economie van de Universiteit van Amsterdam. Ik ben erkentelijk voor het kritische commentaar van de anonieme referenten.

Uit het bovenstaande volgt, dat wat vandaag de dag wordt beschreven als economische hervormingen in de ogen van het orthodoxe Marxisme-Leninisme gezien wordt als een 'restauratie van het kapitalisme'. Tot in de jaren zestig was dit in de Sovjet-Unie een uiterst gevaarlijke beschuldiging, waarop hoge straffen stonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een hervorming van het klassieke Sovjet-planningssysteem in de richting van een markteconomie altijd wordt voorafgegaan of vergezeld door een kritiek op de klassieke politieke economie van het socialisme, teneinde de afstand tussen ideologie en praktijk te verkleinen en het economische hervormingsproces meer legitimiteit te geven.

In dit artikel wordt een analyse gegeven van het huidige proces van herinterpretatie van de politieke economie van het socialisme in de Sovjet-Unie. Meer in het bijzonder wordt nagegaan welke nieuwe ideeën door Sovjet-wetenschappers en politici naar voren worden gebracht over de concepten socialistisch eigendom en planning, het idee dat de Sovjet-Unie een maatschappij is zonder fundamentele belangentegenstellingen en uiteindelijk het karakter van de Sovjet-maatschappij zelf.

2 Orthodoxe Marxisme - Leninisme

De Bolsjewieken hebben er nooit aan getwijfeld dat de Oktober-revolutie een typisch voorbeeld was van de proletarische revolutie. Het programma van de Communistische Partij van Rusland van maart 1919 stelt onomwonden, dat "de Oktober-revolutie in Rusland de dictatuur van het proletariaat realiseerde, welke begon met het leggen van de fundamenteën van een communistische maatschappij" (Programma 1919; 1969, blz. 429). Deze fundamenteën bestaan uit de "transformatie van het particulier eigendom van de produktiemiddelen in maatschappelijk eigendom en de doelgerichte organisatie van de maatschappelijke produktie" (Programma 1919; 1969, blz. 431).

Over de praktische uitwerking van deze principes ontstond in de Sovjetunie in de jaren twintig een enorm debat. Dat debat ging over de wijze waarop de Sovjetunie moest worden geïndustrialiseerd. Het snelle industrialisatieproces waartoe besloten was, met zijn nadruk op de ontwikkeling van de zware industrie, bleek grote spanningen op te roepen in een economie die nog grotendeels werd gedomineerd door particuliere landbouw. De boeren moesten bij deze vorm van industrialisatie een grote hoeveelheid produkten afstaan zonder dat daar een adequate vergoeding tegenover stond. Uiteindelijk resulteerden al deze spanningen in de collectivisatie van de landbouw gedurende het eerste Vijfjarenplan (Knaack, 1983, H. 2).

Een van de functies van de gecollectiviseerde landbouw was de productie van een landbouwoverschot voor de snelle ontwikkeling van de zware industrie. In dit proces veranderde planning meer en meer tot een voluntaristisch instrument, waarin objectieve criteria geen rol speelden. In de jaren dertig kreeg een meer militaristische benadering van planning de overhand: men sprak van 'fronten', 'bruggehoofden'; 'er was geen fort dat de Bolsjewieken niet konden nemen' (Nove, 1979, blz. 136). Het benadrukken van objectieve beperkingen bij planning werd afgedaan als 'rechtse afwijkingen'.

Het is duidelijk dat er in een periode van massamobilisatie van arbeid, overtrokken succesverhalen en het onderdrukken van gegevens weinig ruimte overblijft voor onafhankelijke wetenschapsbeoefening. In de periode 1928-1930 hielden bijna alle economische en statistische tijdschriften op te bestaan en vele wetenschappers werden geexecuteerd of gevangen gezet. Echter, niet alleen de niet-Marxistische, maar ook de Marxistische wetenschapsbeoefening verdween. Tussen 1930 en 1954 werd geen nieuw tekstboek van de politieke economie gepubliceerd. In deze periode werd het Marxisme-Leninisme omgebouwd tot een officiële staatsideologie, van waaruit men de gebeurtenissen in de Sovjetunie probeerde te verklaren. Daartoe werd het Marxisme op een zodanige manier opnieuw geformuleerd dat het bruikbaar werd als ideologie van een snel industrialisatieproces. Alle problemen in de geschiedenis, de filosofie en de sociale wetenschappen werden voor eens en altijd opgelost. De codificatie van het Marxisme-Leninisme werd vastgelegd in het in 1938 gepubliceerde boek 'Geschiedenis van de Communistische Partij van de Sovjetunie (Bolsjewieken)'. Bepaalde onduidelijkheden werden later door Stalin nog eens uitgewerkt in zijn in 1952 gepubliceerde geschrift 'Economische problemen van het socialisme in de USSR' (Kolakowski, 1981, H. III.2).

In het door Stalin gecodificeerde Marxisme-Leninisme spelen een tweetal *a priori* aannamen een belangrijke rol (Sauer, 1988, 1989). Beiden zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat bepaalde eigenschappen van het kapitalisme per definitie niet in het socialisme zullen voorkomen. In de eerste plaats wordt aangenomen dat met het verdwijnen van het particulier eigendom tevens loonarbeid en de mogelijkheden tot uitbuiting zijn verdwenen. Daarmee is tegelijkertijd de belangtengstelling tussen fysieke en mentale arbeid verdwenen. In tegenstelling tot het kapitalisme wordt het socialisme gekenmerkt door een 'belangenharmonie'.

In de tweede plaats voorkomt planning de anarchie in de productie en garandeert zij een gebalanceerde ontwikkeling van de nationale economie. In tegenstelling tot het kapitalisme wordt het socialisme gekenmerkt door een 'system-rationaliteit', het samenvallen van individueel belang en maatschappelijk belang.

De postulaten van 'belangenharmonie' en 'systeemrationaliteit' worden in het orthodoxe Marxisme-Leninisme verder uitgewerkt in een aantal (deel)postulaten of dogma's (Zaslavskaja, 1983; Tsjernjak, 1987). De meest belangrijke dogma's zijn, dat in het socialisme:

- de produktierelaties (de organisatie van de produktie) noodzakelijkerwijs in overeenstemming zijn met het karakter van de produktiekrachten (de kwantiteit en kwaliteit van arbeid en kapitaal);
- geen diepe, laat staan antagonistische, tegenstellingen bestaan tussen individuele, groeps, en maatschappelijke belangen, alsmede tussen de belangen van verschillende klassen en maatschappelijke groeperingen;
- de arbeid van de werkers direct een maatschappelijk karakter heeft;
- staatseigendom als de hoogste en meest efficiënte vorm van eigendom te beschouwen is.

De postulaten van de 'belangenharmonie' en de 'systeemrationaliteit' en de daaruit afgeleide dogma's hebben in het orthodoxe Marxisme-Leninisme gefungeerd als een denkkader, van waaruit men de gebeurtenissen in de dagelijkse praktijk kon evalueren. Positieve verschijnselen, bijvoorbeeld de hoge groei in de jaren vijftig, werden gezien als voorbeelden van de zegeningen van het socialisme. Daarentegen werden negatieve verschijnselen, bijvoorbeeld het bestaan van tekorten of illegale activiteiten van bedrijven, vanuit het orthodoxe Marxisme-Leninisme verklaard door òf het achterlopen van de produktiekrachten bij de produktierelaties, òf de gevolgen van sabotages van de een of andere klassevijand, òf het bestaan van 'onvolkomenheden' in het socialistische systeem (Knaack, 1983, blz. 86 e.v.). Bij elke oorzaak bestond een andere remedie. Het achterlopen van de produktiekrachten bij de produktierelaties moest worden bestreden door het verhogen van de investeringen in met name de zware industrie; de sabotages van een klassevijand door het opvoeren van de klassenstrijd; en de onvolkomenheden in het socialistische systeem door economische hervormingen in de richting van het orthodoxe ideaalmodel van een communistische maatschappij.

Het is duidelijk dat het orthodoxe denkkader op gespannen voet staat met economische hervormingen in de richting van een markteconomie. Over de negatieve werking van de orthodoxe politieke economie op het hervormingsproces heeft Gorbatsjov zich meermalen beklagd. "Wij hebben dringend een doorbraak op het theoretische front nodig, die zich baseert op een precieze analyse van alle factoren van het maatschappelijke leven en een wetenschappelijke basis legt onder de doelstellingen en perspectieven van onze beweging" (geciteerd in Sauer, 1988, blz. 1).

Deze handschoen is door vele wetenschappers opgenomen. Hun kritiek richt zich in eerste instantie op de klassieke postulaten van 'belangenharmonie' en

'systeemrationaliteit' en de daarvan afgeleide dogma's. In het bijzonder worden de functies van eigendom en planning en het wel of niet bestaan van belangtengestellingen in een socialistische maatschappij opnieuw bediscussieerd. In het onderstaande zullen wij de discussies over deze onderwerpen nader volgen.

3 Eigendom en planning

Vanuit een Marxistisch-Leninistisch gezichtspunt kenmerken de verschillende eigendomsregime's zich door de specifieke wijze waarop het meerprodukt wordt toegeëigend. In het socialisme is een wijze van toeëigening die zich kenmerkt door uitbuiting en het huren van arbeid per definitie uitgesloten. Dit impliceert dat slechts de volgende eigendomsvormen zijn toegestaan: staatseigendom, coöperatief eigendom en die vormen van individueel eigendom, waarbij men louter en alleen voor zichzelf werkt, eventueel met hulp van familieleden. Echter, in de Sovjet-praktijk werd het staatseigendom altijd beschouwd als de voornaamste eigendomsvorm. In de loop van de tijd verloor het coöperatief eigendom alle inherente rechten om over haar eigen geld, produkten en produktiemiddelen te mogen beschikken en had privé eigendom van de produktiemiddelen, afgezien van de privé-stukjes grond, geen enkele praktische betekenis meer.

De huidige discussies over eigendom richten zich op twee zaken, namelijk op het verschil tussen staatseigendom en 'sociaal' eigendom, alsmede op een herwaardering van de plaats van coöperatief en individueel eigendom.

In de Marxistisch-Leninistische orthodoxie vallen staatseigendom en 'sociaal-eigendom' samen. Dit hangt samen met het idee dat ieder individueel persoon direct verbonden is met de maatschappij in zijn hoedanigheid van 'medeëigenaar' van alle produktiemiddelen in handen van de staat, onafhankelijk van de specifieke plek waar hij werkt. Deze ideeën zijn de laatste jaren zowel door intellectuelen als door de overheid becritiseerd. Volgens Sjkredov (1989, blz. 10) verontachtzaamt dit idee de rol van het bedrijf als objectief noodzakelijke verbinding tussen de individuele werknemer en de staat. Verder houdt het geen rekening met sociaal-economische verschillen tussen de werknemers. Met andere woorden, de werkelijke bezitter van het staatseigendom is geen anoniem en gezichtloos 'volk', maar de 'werkende' massa, die afhankelijk van waar zij werkt onderverdeeld kan worden in sociale strata en groepen. Het verschil tussen staatseigendom en sociaal eigendom en daarmee het verschil tussen het juridische eigendom en economische eigendomsrechten, wordt impliciet erkend in de nieuwe Wet op de Staatsonderneming van juni 1987. In deze wet wordt het arbeidscollectief van het bedrijf voortaan gezien als de 'baas' (*chozjain*), die kan beschikken over het publieke eigendom. Deze nieuwe benadering van de

werknemers kreeg in de nieuwe wet gestalte door de directeuren niet meer van boven af te benoemen, maar ze voortaan door de werknemers in het bedrijf te laten verkiezen.

De nieuwe manier van denken over eigendom weerspiegelt zich ook in een hernieuwde aandacht voor coöperatief en individueel eigendom. In alle discussies wordt beklemtoond dat staatseigendom, coöperatief eigendom en individueel eigendom gelijkwaardige vormen van eigendom zijn. Echter, over de vraag aan welke vorm van eigendom de voorkeur moet worden gegeven, wordt verschillend gedacht. Interessant is de mening van Abalkin (1989, blz. 17), momenteel vice-premier en hoofd van de Staats Commissie voor Economische Hervormingen, dat de meest progressieve eigendomsvorm die vorm is die de hoogste efficiency in de produktie, de hoogste arbeidsproduktiviteit en de hoogste kwaliteit van goederen kan garanderen. Wanneer deze progressieve eigendomsvorm individueel eigendom mocht blijken te zijn, is het echter de vraag of deze opvatting zonder meer te verenigen valt met de randvoorwaarden van een socialistische maatschappij.

Voor een deel is deze gedachte weerspiegeld in de Wet op Individuele Arbeid van november 1986 en de Wet op de Coöperaties, aangenomen in mei 1988. De Wet op de individuele arbeid maakt het mogelijk, dat huisvrouwen, studenten, gepensioneerden en staatsemployee's, de laatsten enkel in hun vrije tijd, voor zichzelf kunnen beginnen. De Wet op de Coöperaties heeft voornamelijk betrekking op producentencoöperaties. Deze hebben een grote mate van zelfstandigheid. De coöperaties kunnen zelf hun prijs vaststellen, behalve als zij voor de staat werken, of gebruik maken van door de staat verstrekte materialen. Het is staatsorganen verder expliciet verboden in de coöperaties te interveniëren.

Na een moeilijke start maakte de particuliere sector vanaf maart 1988 een explosieve ontwikkeling door. In de periode maart 1988 - maart 1989 nam het aantal mensen werkzaam in privé bedrijfjes toe van 0.4 miljoen naar 1.5 miljoen en groeide het aantal mensen werkzaam in coöperaties van 0.2 miljoen naar 2.7 miljoen (PlanEcon Report, 28-4-1989). Deze groei van de niet-staatssector wordt door het publiek met gemengde gevoelens bekeken. Aan de ene kant is de beschikbaarheid, de kwaliteit en het assortiment van goederen en diensten voor de consument verbeterd. Aan de andere kant wordt de niet-staatssector regelmatig beschuldigd van het maken van speculatiewinsten, hetgeen in een situatie van chronische tekorten inderdaad zeer gemakkelijk is. Mede om deze reden zijn er tijdens de vergadering van de Opperste Sovjet van september 1989 verschillende amendementen ingediend, gericht op het vergroten van de controlemogelijkheden door de lokale overheden op de particuliere sector (Financial Times, 28-9-1989).

Echter, ondanks al deze veranderingen blijven de officiële autoriteiten bij hun standpunt dat het huren van arbeid buiten de familie uitbuiting impliceert en dus ongewenst is, dat coöperaties te verkiezen zijn boven individuele arbeid en dat de overgrote meerderheid van de economische activiteiten in staatsbedrijven dient plaats te vinden. Deze overblijfselen van de Marxistisch-Leninistische orthodoxie zullen voor een nog lange periode het hervormingsproces blijven belemmeren.

Natuurlijk hebben veranderingen in het concept van socialistisch eigendom consequenties voor het concept van socialistische planning. Er is een groeiend besef dat de inhoud van socialistisch eigendom afhangt van de wijze waarop van dat eigendom wordt gebruik gemaakt. Dat wil zeggen: wie de beslissingen nemen en welk gedeelte van de economische beslissingen is gecentraliseerd of gedecentraliseerd.

In het orthodoxe Marxisme-Leninisme wordt het plan gezien als een verzameling bindende opdrachten aan de participanten in de economie. Zoals Stalin het eens heeft verwoord: "onze plannen zijn geen voorspellingen, maar instructies". Met andere woorden, planning wordt in het traditionele model gelijkgesteld aan de bureaucratische methode van toewijzing van middelen. Deze opvatting wordt vandaag de dag scherp bekritiseerd. De voornaamste kritiek is dat de huidige Sovjet-economie geen geplande economie is (zie bijvoorbeeld Latsis, 1989, blz. 26). Jakovlev, lid van het Politbureau, gaat zelfs een stap verder door te stellen dat het traditionele systeem fungeert als een rem op de ontwikkelingen, waarachter zich de meest ervaren opposenten van *perestroika* schuil houden (1989, blz. 6). Het feit dat de Sovjet-Unie geen geplande economie is, wordt tegenwoordig in brede kringen erkend. Het economische systeem van voor 1985 wordt in de officiële organen systematisch als een 'administratieve bevel-economie' aangeduid.

Het idee, dat echte planning in de Sovjet-Unie niet bestaat, is niet nieuw. Ook de mathematische hervormers in de jaren zestig waren van mening dat echte planning pas kon ontstaan als resultaat van een radicale economische hervorming. In de jaren tachtig is dit idee weer opgenomen. Volgens Abalkin (1988) heeft het begrip 'centralisme' in een hervormd systeem een totaal andere inhoud dan in de 'administratieve bevel-economie'. Dat houdt logisch verband met het feit dat bedrijven niet meer worden gezien als een 'object' van planning, maar als een 'subject' van planningsactiviteit, als een actieve participant in het planningsproces. In dit concept zou planning zich enkel dienen te concentreren op strategische kwesties en zich niet meer dienen bezig te houden met een gedetailleerde regulering van de bedrijven. Bedrijven zouden louter op een indirecte wijze, bijvoorbeeld door maatregelen in de belasting- en inkomst sfeer, moeten worden beïnvloed.

In de Wet op de Staatsonderneming zijn deze ideeën voor een belangrijk deel terug te vinden. Bedrijven zouden niet meer van boven af gediceerde plannen hoeven uit te voeren. Voortaan zouden zij hun eigen middelen op een zo efficiënt mogelijke manier, afhankelijk van de marktvraag, moeten aanwenden. Volgens plan zou dit systeem in 1991 zijn volle beslag moeten krijgen. Echter, al snel werd duidelijk dat dit tijdspad te optimistisch was. Weliswaar werden de verplichte planindicatoren afgeschaft, maar zij werden vervangen door verplichte staatsorders. Verder zou het aandeel van de staatsorders geleidelijk aan minder moeten worden, maar zelfs voor 1992 werd nog voorzien in 20-25 procent staatsorders. Ook het verkiezen van de directie bleek in de praktijk zonder betekenis. De verkiezingen en de kandidaatstelling bleven onder de verantwoordelijkheid van het bedrijfspartijcomité waardoor de verkiezingen weinig veranderingen opleverden.

4 Belangentegenstellingen

Met het orthodoxe idee dat de Sovjet economie een rationele, geplande economie zou zijn, hangt ook samen het idee dat er in de Sovjet-Unie geen belangentegenstellingen bestaan. Weliswaar kent ook een socialistische maatschappij volgens het orthodoxe Marxisme-Leninisme twee klassen, namelijk de arbeiders en de boeren, alsmede één stratum, de intellectuelen, maar tussen de arbeiders en de boeren en tussen beide klassen en de intellectuelen bestaan geen vijandige tegenstellingen. "De intellectuelen zijn gerecruteerd uit de rijen van de arbeiders en de boeren, en dienen aldus de belangen van beide, broederlijk verenigde klassen" (Leerboek Politieke Economie, 1972, blz. 101).

De stelling dat een socialistische maatschappij geen antagonistische tegenstellingen kent, is niet zonder praktische betekenis. Het kan bijvoorbeeld de historisch ambivalente houding van de autoriteiten tegenover stakingen verklaren. Aan de ene kant hebben we recentelijk gezien dat Gorbatsjev de stakingen van de mijnwerkers in Siberië verwelkomde als een uitdrukking van reële problemen; maar aan de andere kant zijn stakingen in het verleden vaak veroordeeld als het gedrag van psychisch gestoorde die handelden in strijd met het eigen belang en dus tegen zichzelf moesten worden beschermd door ze in psychiatrische instellingen op te sluiten.

Het idee dat de Sovjet-Unie geen belangentegenstellingen zou kennen, wordt bekritiseerd door Sovjet-economen en sociologen. Met name de sociologe Zaslavskaja heeft een grote bijdrage geleverd aan nieuwe theorieën over het bestaan van belangengroepen in de Sovjetunie. Zij gaat er van uit dat de productieverhoudingen in de Sovjetunie in belangrijke mate achter lopen bij de ont-

wikkeling van de produktiekrachten. De Sovjetunie heeft haars inziens na de tweede wereldoorlog een snelle sociale en economische ontwikkeling doorgeemaakt, waarin de kwaliteiten van de arbeiders drastisch werden verhoogd. Deze beter geschoolde werknemers willen niet alleen meer verantwoordelijk werk, maar laten zich ook minder makkelijk voegen in het systeem van administratief, bureaucratisch management.

Het achterlopen van de produktierelaties bij de ontwikkeling van de produktiekrachten heeft een aantal consequenties. In de eerste plaats wordt een planningssysteem dat gericht is op het minimaliseren van gedragsfactoren in het produktieproces, in zo'n situatie steeds minder efficiënt. Met name het dagelijks controleren van de arbeiders wordt een steeds omvangrijker en kostbaarder taak.

In de tweede plaats ontstaan er belangentegenstellingen tussen groepen die belang hebben bij òf het handhaven van de bestaande situatie, dan wel juist belang hebben bij een hervorming van het produktiesysteem. Met andere woorden, een effectieve politiek van economische en sociale ontwikkeling vereist een grondige kennis van de gedragspatronen van de maatschappelijke groeperingen.

Dat de sociale groepen niet homogeen zijn in hun waardering voor *perestroika*, wordt bevestigd in recent onderzoek van Zaslavskaja (1989). Haar onderzoek maakt tevens duidelijk dat de steun voor *perestroika* in alle groeperingen afneemt. De hervorming is niet in het belang van de militaire en andere sectoren met een top-prioriteit. De plaatselijke autoriteiten houden niet van de hervorming omdat ze het centrale gezag versterken. De arbeiders zijn tegen de hervorming omdat de hervorming de zekerheid van de arbeidsplaats ondermijnt en een grotere inkomensongelijkheid tot gevolg heeft. Deze afnemende steun voor *perestroika* weerspiegelt zich ook in de politiek. Op de bijeenkomst van de Opperste Sovjet van september 1989 bleken de tegenstanders van het aan banden leggen van de private ondernemingen en de coöperatieve bedrijven veruit in de meerderheid te zijn (Financial Times, 29-9-1989).

Zaslavskaja's analyse komt overeen met eerder onderzoek in het Westen naar de invloed van sociale groeperingen op het hervormingsproces in staatsocialistische landen. Bij zijn analyse van de Kosygin-hervormingen komt Nove (1979) bijvoorbeeld tot de conclusie dat "de politieke pressie voor hervorming niet komt vanuit enige machtige groepering. De aandrang tot veranderingen komt uit de omstandigheid, uit het besef dat de oude weg niet werkt. Is dit voldoende voor het kunnen overwinnen van de oude, ingeroeste gewoonten van het gevestigde partij- en staatsapparaat?" (1979, blz. 16).

De ontevredenheid van sociale groeperingen met de uitkomsten van *perestroika* weerspiegelt zich uiteraard in hun feitelijk gedrag. De geschiedenis van de Sovjet-Unie laat vele voorbeelden zien van de gevolgen van bijvoorbeeld het lijdelijk verzet van de bureaucratie tegen voor hen onwelgevallige hervormingen.

Zo zijn in de jaren vijftig de pogingen van Chroesjtsjov om de woningbouwcoöperaties nieuw leven in te blazen mislukt door het gedrag van de lagere overheid (Knaack & Stolker, 1989). Ook de arbeiders plegen verzet, met name tegen de sluipende uitholling van hun levensstandaard door de snel stijgende inflatie. Meestal uit dat verzet zich indirect via een daling van de arbeidsproductiviteit, maar de laatste tijd uit dat verzet zich ook direct in stakingen en de oprichting van een Nationale Unie van Stakingscomité's, een eerste stap op weg naar een onafhankelijke vakbond (Financial Times, 12-9-1989). Hier stuiten wij op één van de contradicties van het hervormingsproces, namelijk dat de centrale overheid bij de uitvoering van de hervormingen afhankelijk is van sociale groeperingen, wiens belangen kennelijk niet samenvallen met die van de centrale overheid.

In de literatuur zijn vele suggesties gedaan om de hier boven geschetste contradictie te overwinnen. Zo stelt bijvoorbeeld Misulski (1989, blz. 29) dat de eerste fase van het hervormingsproces noodzakelijkerwijs een 'autoritaire fase' dient te zijn om een groot aantal gevestigde belangen te overwinnen. In deze fase dient dus administratieve dwang van boven te worden uitgeoefend om het gebruik van economische managementmethoden te stimuleren.

Een alternatieve methode om de contradictie te overwinnen is voorgesteld door Winiacki (1988). Winiacki neemt aan dat het verzet van de *nomenklatoera* tegen *perestroika* berust op de angst dat een markteconomie voor hen minder mogelijkheden biedt voor het vergaren van rent-inkomen dan het huidige systeem. Op grond van deze overweging stelt hij voor de *nomenklatoera* uit te kopen door ze met 'een gouden handdruk' vervroegd met pensioen te sturen. De hoogte van de uitkoopsom zou moeten afhangen van het verschil tussen het huidige inkomen - formeel en informeel- en het geschatte inkomen in een markteconomie. De uitkoopsom ziet hij als een acceptabele prijs voor het overwinnen van een te grote weerstand tegen verandering, die zich zeer snel zal terugverdienen in een van de *nomenklatoera* bevrijd economisch systeem.

In de pogingen van Gorbatsjov om de weerstand van de sociale groeperingen tegen *perestroika* te overwinnen zijn sporen van zowel de 'autoritaire' weg als van de 'uitkoop' weg terug te vinden. Gorbatsjov's houding tegenover de *nomenklatoera* is voornamelijk autoritair. In plaats van Brezjnev's politiek van 'stabiliteit van kaders' waarin incompetent en corrupte officials jaren op hun plaats konden blijven, heeft Gorbatsjov vele officials door anderen vervangen en zijn de meest corrupte officials gearresteerd (Ellman, 1989a, blz. 17). Zeer recentelijk is zelfs door een commissie van de Communistische Partij voorgesteld om het hele *nomenklatoera* systeem af te schaffen (Financial Times, 17-10-1989). Veranderingen in de personeelsfeer kunnen heel efficiënt zijn. Ervaring laat zien dat de mate van progressiviteit of conservatisme van een organisatie in belangrijke mate wordt bepaald door de man aan de top. Daarnaast heeft Gorbatsjov

geprobeerd parallele structuren, die een tegengewicht kunnen vormen tegen de dominantie van bureaucratie, op te zetten. Tijdens de vergadering van het Centrale Comité van 18 juli 1989 stelde hij voor dat er overal in het land comités ter verdediging van *perestrojka* moesten worden gevormd (*Pravda*, 23-8-1989).

Gorbatsjov's houding tegenover de arbeiders is meer ambivalent. Aan de ene kant is hij autoritair door bijvoorbeeld op de bijeenkomst van de Opperste Sovjet van september 1989 voor te stellen dat de arbeiders tot het einde van 1990 niet mogen staken. Aan de andere kant is hij duidelijk bezorgd over de geringe steun voor *perestrojka* van de kant van de arbeiders en probeert hij tijd te winnen door op grote schaal voedsel in het Westen te kopen. Tevens zoekt hij Westerse hulp voor het snel omschakelen van de industrie van militaire productie naar civiele productie. Wat zich hier wreekt is dat de hervormingen in de industrie niet zijn voorafgegaan door hervormingen in de landbouw. Het economisch hervormingsproces in Hongarije en China laat zien dat een succesvolle landbouwhervorming een gunstige uitwerking kan hebben op de hervormingen in de industrie. Een stijging van de landbouwproductie en het daardoor ruimer voorradig zijn in de steden van consumptiegoederen heeft een positieve werking op de arbeidsproductiviteit en verleent de politieke leiding de benodigde legitimiteit om de in de praktijk gebleken veel moeilijker door te voeren hervormingen in de industrie door te zetten (Knaack, 1985, blz. 115 e.v.).

5 Socialisme

Tot zo ver zijn de discussies over socialistisch eigendom en planning, en de plaats en rol van de belangengroepen, gebleven binnen de premisse dat de Sovjet-Unie een socialistische maatschappij zou zijn. Echter, de ultieme vraag, of dat wel zo is, is nog niet aan de orde gesteld. Deze vraag is uitvoerig besproken in Ellman (1989b). In dat artikel laat hij een aantal Sovjet-auteurs aan het woord die stuk voor stuk ontkennen dat het huidige Sovjet-systeem een socialistisch systeem is. Hiervoor worden verschillende argumenten aangedragen. Zo stellen Bordjoegov en Kozlov dat in 1917 aan de voorwaarden voor socialisme in de Sovjet-Unie niet was voldaan. "Om socialisme te kunnen bouwen heeft men een bepaalde technische-materiële basis nodig, alsmede arbeiders, die door jaren arbeid in kapitalistische bedrijven zijn gedisciplineerd. Het land bezat een dergelijke technische-materiële basis en dergelijke arbeiders met een hoge mate van discipline en verantwoordelijkheid nog niet in 1917". En Lisitsjkin voegt hieraan toe dat criteria voor het bestaan van socialisme het niveau van de arbeidsproductiviteit, het niveau van de levensstandaard, het welvaartsniveau en het bestaan

van burgerlijke vrijheden zou moeten zijn. Op grond van deze argumenten stelt Ajtmatov dat landen als Zweden, Oostenrijk, Finland, Noorwegen, Holland, Spanje en met name Zwitserland veel succesvoller zijn geweest dan de Sovjet-Unie in het bouwen van socialisme.

De pogingen om het socialistische karakter te ontkennen, zijn vanuit de partijtop streng bekritiseerd. Volgens Gorbatsjov (*Pravda*, 16-11-1988) is de Sovjet-economie "zonder twijfel een socialistische economie, gebaseerd op maatschappelijk eigendom van de produktiemiddelen, het beschikken over een enorme ervaring op het gebied van planning en het bereiken van belangrijke maatschappelijke resultaten". Aan de andere kant stelt hij dat het positief moet worden gewaardeerd, dat er discussies zijn over de ware aard van het socialisme en over de wijze waarop het socialisme zal evolueren.

Ons inziens hebben Afanasjev en anderen meer gelijk dan de partijideologen. Vanuit een Marxistisch gezichtspunt kan er geen twijfel over bestaan dat de Sovjet-Unie geen socialistische maatschappij is (Knaack, 1983, hoofdstuk 2). Volgens Marx volgt het communisme een volgreed kapitalisme op. Met andere woorden: het is een soort post-industriële samenleving. In de Sovjet-Unie vond de revolutie daarentegen plaats in een land, waarin de produktiekrachten nog onderontwikkeld waren en waarin het fabrieksproletariaat een kleine minderheid van de bevolking vormde. Aan dit anachronisme had misschien ontkomen kunnen worden door steun van buitenaf. Echter, toen deze uitbleef, bleef de Sovjet-Unie niets anders over dan op eigen kracht te industrialiseren. Met andere woorden: de Sovjet-produktiewijze is geen opvolger van het kapitalisme, maar een substituuat daarvoor; het is een niet-kapitalistische vorm van een industrialisatieproces.

Deze conclusie werd en wordt door de Bolsjewieken om ideologische redenen niet getrokken. Het Marxisme-Leninisme, dat tot officiële staatsideologie werd veheven, werd een referentiekader van waaruit men de gebeurtenissen tijdens het industrialisatieproces wilde verklaren en beschrijven. Daartoe werd het Marxisme op een zodanige wijze geherformuleerd dat het bruikbaar werd als ideologie van een snel industrialisatieproces. Teneinde het verschil tussen het Marxisme en het Marxisme-Leninisme te verbergen is tijden lang elke vorm van onafhankelijke theorievorming in de Sovjet-Unie onderdrukt. "De ideologie moest zodanig worden herzien dat het voor iedereen duidelijk was dat niemand er onafhankelijk aan mocht refereren -op dezelfde manier als onbevoegde personen in de Middeleeuwen geen commentaar mochten geven op de Heilige Schrift" (Kolakowski, 1978, deel III, blz. 85). In dit licht bezien is het verheugend dat over de inhoud van het socialisme weer vrijelijk kan worden gediscussieerd.

6 Evaluatie

In de Sovjet-discussies over ideologische kwesties als socialistisch eigendom en planning, belangentegenstellingen, en politieke hervormingen zijn in vijf jaar *perestroika* en *glasnost* vele interessante en nieuwe dingen gezegd. Als gevolg daarvan is de overheersende positie van staatseigendom ondermijnd; het primaat van directe planning (bureaucratisch-administratieve planning) verschuift meer en meer in de richting van indirecte planning, het bestaan van belangengroeperingen wordt de facto erkend en zelfs zo nu en dan aangemoedigd. Hiermee zijn belangrijke stappen gezet om de de praktische ideologie meer in overeenstemming te brengen met het feitelijke hervormingsproces.

Echter, ook voor de huidige machthebbers staat het socialistische karakter van de Sovjet-maatschappij buiten discussie. Daarmee blijven belangrijke obstakels voor het economische hervormingsproces bestaan. Bijvoorbeeld, de autoriteiten blijven bij hun standpunt dat huren van arbeid uitbuiting impliceert en dus verboden moet blijven en dat de individuele sector en de coöperatieve sector ondergeschikt moeten blijven aan de staatssector. En verder zullen informele groeperingen ter verdediging van *perestroika*, alsmede demonstraties en stakingen altijd op gespannen voet blijven staan met de officiële ideologie van een klasseloze maatschappij. Op het politieke vlak zal de Sovjet-Unie aldus een schizofrene maatschappij blijven, waarin het niet zeker is of het leiden van een staking een kwalificatie van 'held van de Sovjet-Unie' of 'lakei van het Westers imperialisme' zal opleveren. Vele Westerse scribenten hebben hieruit en uit de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie in het algemeen de conclusie getrokken dat het Marxistische socialisme als nastrevenswaardig ideaal zich in een crisis bevindt (Zie bijvoorbeeld *Financial Times*, 2/3-9-1989). Deze conclusie is ons inziens te gehaast. Uit de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie kan slechts de conclusie worden getrokken dat het Marxisme-Lenisme zich in een crisis bevindt. Dit geldt niet noodzakelijkerwijs voor het Marxisme en het daarin bevatte concept van een socialistische maatschappij. Op Marx' communismemodel is misschien kritiek mogelijk, maar niet door verwijzing naar de dagelijkse praktijk in de Sovjet-Unie. Dit zou vergelijkbaar zijn met het verwerpen van de ideologie van het liberalisme, door te verwijzen naar de praktijk van de VVD.

LITERATUUR

- Abalkin, L., 'A New Conception of Centralism', *Problems of Economics*, may 1988.
- Abalkin, L., 'For New Economic Thinking, Roundtable Discussion', *Problems of Economics*, june 1989.
- Avon, P.O., & V.M. Shironin, 'The Reform of the Economic Mechanism', *Problems of Economics*, june 1988.
- Brus, W., *The economics and politics of socialism*, London
- Ellman, M., *The USSR in the 1990s. Struggling out of Stagnation*, London 1989a.
- Ellman, M., *Intellectual and Ideological Barriers to Economic Reform in the USSR*, (mimeographed), Amsterdam 1989b.
- Jakovljević, A., 'Otvjet -v nas samich', *Voprosy ekonomiki*, No. 2, 1989.
- Knaack, R., 'The Role of Profit in the Soviet Economy', *De Economist*, Nr. 3, 1980.
- Knaack, R., *Contradicties in socialistische planning*, Enschede 1983.
- Knaack, R., 'Economische hervormingen in China: twee stappen voorwaarts, één stap achterwaarts', *Tijdschrift voor Politieke Economie*, Nr. 9/2, 1985.
- Knaack, R. & J. Stolker, 'Coöperaties in de Sovjetunie', *Internationale spectator*, januari 1989.
- Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism*, Oxford 1981.
- Latsis, O., 'For New Economic Thinking, Roundtable Discussion', *Problems of Economics*, june 1989.
- Lehrbuch Politische Oekonomie: Sozialismus*, Berlin 1972.
- Misulski, K., 'Is Economic Reform Possible Without Restructuring in Politics?', Roundtable Discussion', *Problems of Economics*, february 1989.
- Nove, A., *Political Economy and Soviet Socialism*, London 1979.
- Programma CP USSR, in N. Boekharin & E. Preobrazhenski, *The ABC of Communism* (1920), Harmondsworth 1969.
- Sauer, Th., 'Paradigmenwechsel in der Politischen Oekonomie des Sozialismus?', *Berichte des Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationalen Studien*, Köln 1988, Nr. 46.
- Sauer, Th., 'Ein neues Paradigma in der politischen Oekonomie des Sozialismus?', *Ost Europa Wirtschaft*, juni 1989.
- Sjrekedov, V., 'Socialism and Property', *Problems of Economics*, april 1989.

Tsjernjak, 'O preodelenii dochmatizma v razrabotke i prepodavanii polititsjes koj ekonomii sotsializma, *Ekonomitsjeskije naoeki*, 1987, Nr. 4.

Winiecki, J., *Gorbachev's Way Out?*, London 1988.

Zaslavskaja, T., 'Economics Through the Prism of Sociology', *Problems of Economics*, september 1986.

Zaslavskaja, T., 'Social Justice and the Human Factor in Economic Development', *Problems of Economics*, may 1987.

Zaslavskaja, T., 'O strategii sotsialnogo oepavlenije perestrojkoj', in Y. Afanasjev (ed.), *nogo i dano*, 1988.